

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June 2017, PP49-62

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شمارہ 3

☆ ڈاکٹر صفیہ ایوب

پنجابی کومل لیکھ

Abstract

In this article, "Komal Lekh" has been briefly introduced in the light of definitions from different dictionaries of the world. Komal Lekh is foreign genre of writing, generally known as "Light Essay", written in France for the first time by a French writer "Montaigne" in French language. This genre very swiftly travelled to Urdu and Punjabi literature through English literature from England. Furthermore the types of Komal Lekh have been elaborated along with the necessary ingredients of Komal Lekh. At the end of this article an overall impact of Komal Lekh has been explained.

کومل لیکھ دا باقاعدہ مڈھ ویہویں صدی دے ادھ وچکار لے سہ ہویاتے آج ایس صنف نوں شروع

ہو یاں سٹھور ہے لنگھ چکے نیں قریباً اڈھی توں ودھ صدی داسفر طے کر کے ہُن ایہہ اک مقبول صنف داروپ وٹا چکی اے۔ پنجابی کول لیکھ دی عمر گواہی پرانی نہیں پر فیروی ایس دا کھلار تے پسار بہت زیادہ اے۔ اردو وچ ایس نوں انشائیہ تے پنجابی وچ کول لیکھ آ کھدے نیں۔ کول لیکھ دے لفظی معنی ملائم تے گولانکدے نیں تے لفظ لیکھ توں مراد لکھت یا مضمون اے۔ یعنی کول لیکھ دا مطلب اجیہی لکھت ہو یا جس نوں پڑھن توں بعد قاری اپنے آپ نوں ہلکا پھلکا محسوس کرے۔

تاریخ ول جہات پایاں پتہ لگدا اے پی کول لیکھ اک غیر ملکی صنف اے جہدا بانی موئنٹین (Montaigne) سی ایہہ صنف فرانس توں ٹر کے انگلستان توں ہوندی ہوئی اردو راہیں پنجابی تیکر اپڑی۔ موئنٹین نے جس دور وچ جنم لیا اوہ دور مذہبی حوالے نال ڈھیر اہمیت رکھدا اے اوس سمدوڈے مذہبی گروہ سن۔ اک گروہ ابن رشد دے حامیاں داسی دوجا اوس دے مخالفان دا۔ اوس ویلے لوکائی تے حکومت دونوں مذہبی پاگل پن وچ شدت اختیار کر چکے سن علمی حلقیاں وچ ابن رشد دے حامیاں تے مخالفان وچکار لڑائی سی مذہبی حلقے ایہہ چاہندے سن پی ابن رشد تے ایس دے حامیاں نوں تعلیمی اداریاں وچوں کڈھ دتا جائے۔ موئنٹین نے بھانویں اپنے آپ نوں کسے گروہ دا حامی ظاہر نہیں کیتا سی۔ پر اندروں اوہ ابن رشد دا حامی سی ایس نظریہ فکری آزادی نال ای نوں سائنس دا ڈھ بچھا ایسے طرح موئنٹین کول لکھن لئی بہت کجھ سی پراوس اپنی گل نوں سنجیدہ لکھن دی تھاں کول کر کے لکھیا ایس طرح موئنٹین نے ابن رشد دی حمایت کیتے بناء ای اوس دے نظریے دی پیروی کردیاں ہوئیاں ایہہ لیکھ لکھے ایہہ لیکھ اوہناں بھیداں توں خالی نہیں جیہڑے مذہبی کماں نوں عقل تے دلیل نال سامنے لیاوندے نیں ایس طرح موئنٹین نے اپنیاں لکھتاں وچ اپنے فکری اظہار لئی اک نوں راہ لکھی۔ کنول مشتاق ہو ریں لکھدے نیں پی:

”اوتنے اپنے کول لیکھاں نوں منصوبہ بندی نال نہیں سی لیا۔ سگوں

اپنے اندر دی بے قراری تے تخلیقی اُبال تے اوہنوں لیکھ توں کھلے

لیکھ لکھن لئی پیریا“۔ (1)

اصل وچ انگریزی دے Light Essay دا ترجمہ پنجابی وچ کول لیکھ کیتا گیا اے۔ ایہہ ناں ایس

صنف تے ڈھیر سجدا پھبدا اے۔ لفظ کوئل اپنی تشریح آپ وے انج لیکھ معنی دے لحاظ نال اجیہا لیکھ اے جہدے وچ وڈے توں وڈے تے گھمبیر مسئلے نوں ہلکے پھلکے ڈھنگ وچ ایس طرح پیش کیتا جاندا اے کہ قاری دے ذہن تے دماغ تے ذرا وی بوجھ نہیں پیندا تے مسئلہ وی حل ہو جاندا اے۔ کوئل لیکھ دے لغوی معنیاں نوں ویکھیا جاوے تے دسدا اے کہ ایہہ لفظ انشائیے توں لیا گیا اے تے انشائیے دا لفظ انشائون نکلیا اے۔ اڈواڈ ڈکشنریاں وچ کوئل لیکھ (انشائیے) دے معنی ون پونے انج درج نیں۔ اردو انسائیکلو پیڈیا جلد اول موجب:

”ابتدائی دور کے ہلکے پھلکے اور لطیف مضامین لکھنے والوں میں میاں عبدالعزیز فلک پیا اور میاں بشیر احمد خصوصیت رکھتے ہیں۔ ان کے علاوہ داؤد دوزیر اور امجد حسن کی تحریریں اور وزیر آغا کے بعض مضامین اس صنف کے اچھے معیار کی جستجو ہیں۔ ان کے زیر اثر اس روایت میں خاص تجربات ہوئے اور ہلکے پھلکے موضوعات پر تاثراتی مضامین کی ایک نئی صنف کو بعض نئے لکھنے والوں نے رواج دیا۔ اسے انشائیہ کا نام دیا گیا ہے۔ ادبی رسائل میں پہلے ادبی دنیا (لاہور) اور پھر بعد میں اوراق (لاہور) میں انشائیہ نگاری کے اصولوں اور اس کے فروغ کے لئے باقاعدہ تحریک شروع ہوئی۔ نظیر صدیقی نے بعض اچھے انشائیے تحریر کیے۔ ان کے علاوہ مشتاق قمر اور مشکور حسین یاد کے نام اس صنف کے لکھنے والوں میں ممتاز نظر آتے ہیں۔“ (2)

اڈواڈ ادبی اصطلاحواں وچ کوئل لیکھ یا انشائیہ واسطے اڈواڈ مفکراں دے نظریے پیش کیتے گئے نیں۔ جہاں وچ واضح دسدا اے کہ کوئل لیکھ نوں حقیقتاً Light Essay متصور کیتا جاسکدا اے۔ انور جمال ادبی اصطلاحات وچ لکھدے نیں کہ:

”اردو میں انشائیے کا لفظ غالباً سب سے پہلے اختر اور نیوی نے استعمال کیا ہے لیکن اس لفظ کو بطور صنف نثر اور اصطلاح کی حیثیت

سے فروغ دینے میں ڈاکٹر وزیر آغا اور ڈاکٹر انور سدید نے پہل

کی۔“ (3)

ڈاکٹر انعام الحق جاوید موجب ”انشائیہ انشا پردازی توں نکلیا اے لغوی معنیاں وچ موضوع توں ہٹ کے ایہہ نوں اک اجیہی لکھت ہونا چاہیدا اے۔ جہدے وچ انشا پردازی تے بیان دے زور نوں مڈھلی اہمیت حاصل ہووے۔ کوئل لیکھ دے اڈواڈ معنیاں نوں ویکھ کے ایہہ نتیجہ نکلا اے پئی کوئل لیکھ اک اجیہی لکھت اے جہدے راہیں سماجی تے ماحولیاتی آلودگی تے سٹر انڈ دے مارے ہوئے ذہناں نوں تروتازہ کیتا جاندا اے ایس طرح معاشرے وچ موجود برائیاں تے کوہجاں دی نشاندہی کیتی جاندی اے تے بھیڑے لوکاں نوں اوہناں دا عکس دکھایا جاندا اے چنگے تے بھلے مانس لوکاں دی سلاہنا تے تعریف کیتی جاندی اے اوہناں دی تسلی تے تشفی دا سامان کیتا جاندا اے۔ کنول مشتاق چوہوئیں انشائیہ وچ لکھدے نیں:

”ایس لئی اسیں اپنے موضوع اپنے آل دوالے توں لیندے آں
تے ایس طرح ساڈا موضوع موئنیں یا بیکن دا موضوع نہیں بن
سکدا۔ تے نہ ای موئنیں یا بیکن دے موضوع ساڈے موضوع بن
سکدے نیں۔ ایس لئی پنجابی کوئل لیکھ وچ اپنے لہوتے ماس دیاں
گلاں نیں۔ اپنی ہوئی تے بتی دیاں گلاں نیں۔ اپنے مشاہدے تے
اکھیں ڈٹھیاں تصویراں نیں۔“ (4)

کوئل لیکھ (انشائیہ) نویں دور دی پیداوار اے تے پچھلے ترہہ چالھی ورہیاں وچ ایس صنف نے ڈھیر ترقی تے ناں کمایا اے کجھ لوکاں دا خیال اے پئی انشائیہ دی صنف انشا پردازی توں نکلی اے۔ ایس لئی ایہہ آکھنا غلط نہ ہووے گا پئی اپنے معنوی تے موضوعی لحاظ نال کوئل لیکھ دی جی لوڑ اے پہلے کدی محسوس نہیں ہوئی۔ کیوں جے آج دے سیاسی، معاشرتی تے معاشی دور وچ جد انسان بُری طرح ڈہنی دباء داشکارا اے۔ کوئل لیکھ ورگی لکھت اوس دے ڈہنی دباء نوں گھٹ کردی اے تے ایہہ نوں ایس Tention توں چھٹکارا دوان وچ مدد دیندی اے۔ پنجابی وچ انشائیہ لئی کوئل لیکھ دی اصطلاح ورتی گئی۔ مڈھ توں ایس طرح دیاں لکھتاں نوں کوئل لیکھ یا انشائیہ

نہیں آکھیا گیا پنجابی وچ اجیہیاں لکھتاں نوں ہساوے لیکھ آکھیا جاندا سی۔ کنول مشتاق اپنی کتاب وچ لکھدے
نیں:

”کول لیکھ“ دی ورتوں اپنی سہیان دا عمل اے۔ بھارتی پنجاب وچ
جیویں طنز لئی ”وٹنگ“ مزاح لئی ”ہاس“ تے ہاسے مخول لئی ”ہاس
رس“ دی اصطلاح گھڑی گئی اے۔ Personal Essay لئی
”لگھو لیکھ“ دی ورتوں کیتی اے۔ پاکستانی پنجابی ادب وچ اسیں طنز
لئی ”سٹھ“ تے مزاح لئی ٹھٹھ ورتدے یاں۔ ایس لئی طنز و مزاح لئی سٹھ ٹھٹھ
تے Fersona Essay لئی کول لیکھ دی اصطلاح گھڑی
اے۔“ (5)

کول لیکھ دی اصطلاح نوں بھارتی پنجاب وچ جہات پائیے تاں پتہ چلدا اے پئی مغل سے وچ وی
ہاس رس والے لیکھ لکھے جانداں سن۔ مغل مزاج وچ ہلکا پن پیدا کرن لئی اپنے درباراں وچ مسخرے تک رکھدے
سن جہدا مقصد وقتی ٹینشن تے دباؤ تو پنجاسی ایہی وجہ سے کہ مغلیہ دور وچ کول لیکھ نوں ڈھیر پزیرائی ملی۔ کنول
مشتاق ہوریں لکھدے نیں:

”بھارتی پنجاب وچ ہلکے پھلکے سٹھ تے ٹھٹھ والے لیکھاں ول بوہتا
دھیان دتا جاندا اے۔ اوہناں نے پنجابی ادب دی نویں صنف کول
لیکھ نوں اچھ طور تے نہیں لیایا پتہ نہیں اوہناں نے ایس پاسے
دھیان کیوں نہیں دتا۔ یا شاید اوہ ”کول لیکھ“ نوں ہلکے پھلکے سٹھ تے
ٹھٹھ والے لیکھ توں دکھ نہیں سمجھدے۔ ایہدی وجہ ایہہ وی ہوسکدی
اے پئی اوہ اپنی روایت نال پکے پیڈے جڑے ہوئے نیں۔“ (6)

ارو وچ ایس صنف نوں انشائیہ دی اصطلاح وچ ورتیا گیا۔ ایس اصطلاح توں پہلاں جو کچھ وی لکھیا
گیا ایس بارے اوہ خود وی وضاحت نہیں کرسکدے۔ ایس لئی اوہناں کدی انشائیہ لطیف، کدی نثر لطیف تے

کدی انشائیہ دی اصطلاح ورتی۔ اوس ویلے کیوں جے ایس اصطلاح دافنی تصور نہیں سی ایس لئی ایہہ تحریک دی شکل وچ سامنے نہ آ سکے۔ تاثر ایہہ ابھر دا اے کہ انشائیہ انگریزی لفظ Essay دا ہی مترادف اے۔ پر Essay کیوں جے بہت کھلی ڈھلی اصطلاح اے ایہدے وچ ہر طرح دے مضمون آجان دے نیں اردو Essay دے ساویں دے طور مضمون دی اصطلاح پہلے توں ای موجود سی انگریزی ادب وچ وی انشائیہ لئی Essay دی تھاں پرسنل ایسے دی اصطلاح ورتی جاندی۔ ایہہ مناسب جا پدا اے پئی انشائیہ نوں عام مضموناں توں وکھ کر کے ایس نوں پرسنل Essay دے ساویں منیا جاوے ایس لئی ای ایس دے بے جا ورتے جان نال پیدا ہون والیاں غلطیاں نوں مکایا جاسکے۔ انگریزی وچ ایس صنف لئی Essay دا لفظ ہی ورتیا گیا اے۔ بشری سیفی لکھدے نیں:

”انگریزی کے جدید انشائیہ نگاروں نے خاص طور پر اپنے ایسز کو پرسنل ایسز کی اصطلاح سے ممیز کر لیا۔ کیونکہ ایسے کو دیگر انواع کے ایسز سے الگ کرنے کے لئے یہی ایک طریقہ باقی تھا۔ اردو میں انشائیہ کی اصطلاح دراصل اس پرسنل ایسے کے متبادل رائج کی گئی ہے۔ ہمارے پاس مضمون کی اصطلاح نہ صرف موجود ہے بلکہ رائج بھی ہے۔ لہذا انشائیہ کو عمومی ایسے کی بجائے پرسنل ایسے کے مترادف سمجھنا ہی مناسب ہے۔“ (7)

یعنی Essay دے لفظی معنی کوشش دے نیں اصطلاحی مضمون وچ سب توں پہلاں مؤئین نے ایس نوں ورتیا تے اپنی حیاتی دے آخری چند ورہیاں وچ کجھ بے ترتیب جیہے مضمون لکھے اوہنے صرف اپنے خیالاں نوں لوکا کی تے ظاہر کیتا پر اوہ کوئی نویں صنف نہیں سی آکھنا چاہندا، بعد وچ آن والیاں نے ایس نوں نویں صنف آکھیا۔ کوئل لیکھ ادب دی اک اجیہی نثری صنف اے جیہدی ہیئت چھوٹے مضمون وانگ ہوندی اے تے ہلکے پھلکے انداز وچ سنجیدہ مسئلے نوں ایہدے راہیں بیان کیتا جاند اے۔ چونکہ کوئل لیکھ ادب دی اک نویں صنف اے جیہڑی مڈھلیاں پڑاں وچوں لنگھدی اتھے اپڑی اے۔ ایہہ صنف ادب وچ بوہتی پرانی نہیں۔ ایس لئی ساریاں

تعریفیں سامنے آون دے باوجود حالی تیکر ادباء کو مل لیکھ دی کسے اک تعریف تے متفق نہیں۔ کسے وی ادبی صنف دیاں مستند تعریفیں نوں مکھ رکھئے تاں نتیجہ نکلا اے پئی ہر صنف اپنی تعریف تے مطمئن نہیں اک دی تھاں کئی کئی تعریفیں دی منگ کردی اے۔ ایس لئی کو مل لیکھ لئی کسے تعریف دامتھ لینا اوہدے اُتے سارے لکھاریاں دا اتفاق کر لینا ضروری تے ویلے دی اہم لوڑ اے۔ ایہہ اجیہی صنف اے جہدے وچ حکمت توں لے کے حماقت تیکر تے حماقت توں لے کے حکمت تائیں سارے پڑا لانگھنے پیندے نیں۔ ایہدے راہیں بے معنی گلاں وچ معنیاں دی بھال کیتی جاندی اے مطلب دیاں گلاں وچ ناواقفی تے انجانے پن نوں ابھار یا جاندا اے تے نادانی وچوں دانائی لکھی جاندی اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک موجب:

”میری جاچے پنجابی دامتراج ”زیر لب“ ہسن والا نہیں۔ پنجابی کھلے دُلھے سبھا دا اے۔ ایس لئی ایس دی لکھت وی کھلے دُلھے سبھا دی ہوندی اے۔ جیہڑیاں لکھتاں اَجکل انشائیے دے ناں تے چھپ رہیاں نیں اوہناں وچ بوہتا کر کے ایہہ گھاٹ ہوندی اے۔ فیراک ہو رگل وی اے کہ ہساو نے لیکھ وچ کتے نہ کتے چوہنری ہوندی اے تے ہونی چاہیدی اے“۔ (8)

ایسے کتاب وچ اڈواڈ مفکراں دی رائے شامل کیتی گئی اے جہاں وچ:

”ڈاکٹر ناصر رانا:

کسے اک موضوع اُتے ہلکے پھلکے انداز دی تحریر جیہدے وچ تہاڈا زاویہ نظر اگھڑواں سامنے آ جائے انشائیہ ہوندا اے۔

اجمل نیازی:

کسے بیٹھک وچ پینڈ لوکاں دی گل بات سب توں وڈا انشائیہ اے۔ ایس طرح ای کئی ہو ر وڈے لکھاریاں نیں انشائیے دی تعریف وکھرے انداز وچ کیتی اے جہاں وچوں ڈاکٹر عصمت اللہ زاهد، محمد

الیاس مرزا، قائم نقوی، غلام دستگیر ربانی، زاہد حسین انجم، ظفر منصور،

ارشاد اقبال ارشد وغیرہ دانائے آؤندائے۔ (9)

کول لیکھ یا انشائیہ انگریزی لفظ لائٹ ایسے دا پنجابی ترجمہ اے۔ ایسے طرحاں Encyclopaedia

of Britannica وچ لکھیا اے:

“As a form of literature, the essay is a composition of moderate length, usually in prose which deals in an essay, cursory way with the external conditions of a subject and in strictness with that subject only as it affects the writer” (10).

کول لیکھ دیاں تعریفاں نوں مکھ رکھیاں جیہڑی تعریف ایس صنف دے تُل تے پوری اُتردی اے تے
بھروسے تعریف اے اوہ ”Great Essays“ دے مرتب ہاؤسٹن پیٹرسن دی اے۔ جیہڑی کنول مشتاق ہوراں
دی کتاب وچ لکھی گئی اے۔ ہاؤسٹن پیٹرسن نے کول لیکھ دی تعریف کجھ ایس طرح کیتی اے:
”کول لیکھ ذہن دی اک لہر اے۔ ایہہ لہر کول لیکھ دی روح اے
جیہڑی دماغ توں زیادہ دل دے تاراں نوں ملا وندی اے۔ ایس لئی
آکھیا جاندا اے پئی چنگا کول لیکھ سوچ دا اک چنگیاڑا اے۔
جیہدیاں چنگاں اڈ دیاں نیں۔ ایس لئی ایہنوں اک پھلجڑی جیہا
کہیا گیا اے۔“ (11)

کول لیکھ توں مراد جیہی تحریر یا لکھت اے جہدے وچ کسے وی موضوع تے ہلکے پھلکے ڈھنگ وچ گل
بات کیتی جاوے۔ جس وچ طنز تے مزاح دی مقدار آٹے وچ لون دے ساویں ہووے۔ ایسے توں کول لیکھ دے
کجھ ضروری انگ سامنے آندے نیں جہاں دا کول لیکھ وچ پایا جانا بہت ضروری اے جہاں توں بغیر کول لیکھ مکمل

نہیں ہوسکدا۔ اوہ انگ نیں طنز، مزاح تے مضمون، مضمون کوئل لیکھ یا انشائیے دا بنیادی انگ اے۔ انگلش ڈکشنری وچ طنز یا Satire توں مراد اے۔ A Literary composition criticising some vice یعنی ہجو، تصنیف، طنزیہ نظم تعریفیں وغیرہ۔ طنز نوں شروع توں لے کے اج تیکر ڈھیر معنیاں وچ ورتیا گیا اے۔ ایس توں مراد کسے شے واقعہ یا انسان دی برائی وی اے۔ طنز دیاں اڈواڈقسماں نیں جیویں طعنہ بازی، ہاسا، ٹھٹھا، نوک جھونک تے پھکڑ پن وغیرہ۔ وزیر آغا لکھدے نیں:

”عربی اور فارسی میں اس لفظ سے ملتے جلتے لفظ استعمال کیے جاتے ہیں جیسے بعض طعن، استہزا، خدمت، طعن و طنز مضحکات شیطیات تے جد و ہزل وغیرہ“۔ (12)

طنز نگار حیاتی دے ہر پکھ تے تنقید کردا اے اوہ مکر تے فریب سچ جھوٹ تے نفرت پیار دے خلاف ایس طرح لڑدا اے کہ اوہ دے راہیں نفرت تے محبت دے جذبے نوں تحریک ملدی اے ظالم تے جابر لئی نفرت تے حقارت و دھدی اے کمزور لئی دل وچ رحم دا جذبہ اگھڑدا اے۔ ایہدے برعکس انگریزی وچ مزاح نوں Humour (hu-mur) یعنی خوش طبع، ظریف Pleasant, Jocular ہیومر (hu-mur) دتا گیا اے یعنی خوش طبع، ظریف تے مزاقیہ۔ عرب دا مشہور مقولہ اے پئی ”الملح فی الکلام کا ملح فی الطام“، یعنی کلام یا گل بات وچ مزاح نوں اوہ ای درجہ حاصل اے جیہڑا تھبے وچ لون پاروں حاصل ہوندا اے۔ مزاح کسے غیر معمولی گل یا واقعے یعنی معمول توں ہٹ کے کسے دی حامی یا اچانک ہون والی حرکت داناں اے۔ جس نوں ویکھ کے بندہ بشر بے اختیار ہسن تے مجبور ہو جائے۔ جیویں اچانک کسے داڈگ پینا۔ انسان نوں ہسن ہسان دی خوبی فطری طور تے دتی گئی اے جس پاروں حیاتی دیاں اوکڑاں، مصیبتاں تے دکھاں نوں بھل جاندا اے ایہہ خوبی حیاتی گزارن دا اول سکھا وندی اے جس توں کم لے کے انسان کائنات دی سنجیدگی تے خیال دی صبر آزمائش تے مزاح حادثیاں تے واقعاں دے بھاردے احساس نوں گھٹ کر کے انسان نوں اک نویں طاقت قوت تے تازگی دیندا اے جس نال اوہ نویں سرے توں حیاتی دیاں اوکڑاں دا مقابلہ کرن لئی تیار ہوندا اے۔ ایس نال ملد اجدل خیال جناب کلیم الدین احمد داوی اے کہ:

”اگر ہنسی کا مادہ انسان سے سلب کر لیا جائے اگر وہ اسباب نیست و نابود

ہو جائیں جن کی وجہ سے ہم ہنستے ہیں تو پھر انسان ممکن ہے کہ فرشتہ ہو

جائے انسان نہ رہے۔ (13)

جس توں ثابت ہوندا اے کہ ہسن ہسان دی خوبی انسان لئی ڈھیر ضروری اے۔ ویہویں صدی دے شروع وچ مزاح بارے دواہم نظریے ملدے نیں پہلا نظریہ ارسطو تے تھامس ہابز دا اے تے دوجا نظریہ امانوئل کانٹ دا اے۔ ارسطو دے مطابق:

”ہنسی کسی ایسی کمی یا بد صورتی کو دیکھ کر معرض وجود میں آتی ہے جو درد

انگیز نہ ہو۔“ (14)

ارسطو تے تھامس ہابز دے نظریے رلدے ملدے نیں۔ ایہناں وچ اک خوبی سناجھی اے پئی ہاسا بھانویں کسے دی بد صورتی یا کمزوری توں ابھرے یا بد صورتی یا کمزوری پاروں۔ اوس دی وجہ دو جیاں دیاں خامیاں یا کمزوریاں ہوندیاں نیں۔ جتھے سب کچھ موزوں تے مناسب ہووے او تھے ہاسا نہیں جم سکدا۔ ہاسا عام طور تے کسے خامی تے بے ڈھنگے پن دے پیٹے وچ ہوند وچ آؤندا اے۔ مزاح حیاتی تے آل دوالے نال پیار، دلچسپی تے مفاہمت دی پیداوار اے۔ مزاح نگار جس عمل تے ہسد اے اوس نال نفرت نہیں کردا۔ اوہ دے ساہمنے ہمدردی تے اصلاح دا جذبہ ہوند اے۔ طنز تے مزاح انگریزی، اردو، فارسی، عربی تے پنجابی ہر ادب وچ موجود اے کوئل لیکھ پنجابی ادب دی اک اچھی صنف اے جہدے وچ طنز تے مزاح دی معمولی مقدار موجود ہوندی اے۔ مضمون نگاری دی صنف وی انگریزی توں اردو وچ آئی۔ انگریزی وچ ایس صنف نوں Essay آکھیا جاندا اے۔ مضمون کیوں جے اک عمومی اصطلاح اے ایس کر کے اڈواڈ مضموناں نوں اک دوجے نال ملان لئی تفریحی کلمات ورتے جاندے نیں جیویں تنقیدی مضمون، ادبی مضمون، علمی مضمون، تاریخی مضمون، شخصی تے غیر شخصی مضمون۔ ڈاکٹر اختر جعفری ادبی صنفاں وچ لکھدے نیں پئی:

”مضمون کسے اک موضوع بارے معلومات جمع کر کے پیش کردین داناناں

اے۔ مضمون وچ لکھاری نوں اپنا ذہن آزاد چھڈن دی اجازت

نہیں۔ اوہ لکھت نوں پہلاں ای اپنی منزل مقرر کر لیندا اے تے فیر

معلومات نوں ترتیب نال بیان کردا اے۔“ (15)

ایہناں تئیں انگاں دی کول لیکھ وچ موجودگی ہی اک چنگا کول لیکھ تخلیق کردی اے پر طنز تے مزاح دی مناسب مقدار ایس وچ ہونا ات ضروری اے۔ لکھت بہت زیادہ طنزیہ تے ترکیبی ہووے تے نہ ای ایس وچ مزاح دی مقدار بوہتی ہووے کیوں جے کول لیکھ وچ ڈھیر مزاح ہو جائے تے اوہ کول لیکھ نہیں رہندا۔ ایس لئی ایہناں گلاں دا خاص خیال رکھنا پیندا اے۔ کہ ہر مصالحہ مناسب مقدار وچ موجود ہوئے۔ کول لیکھ اجوکے دور دی اک اختلافی صنف اے ڈھیر ادبیاں تے نقاداں نے مضمون تے کول لیکھ نوں اک صنف قرار دتا اے۔ ایس توں وی انکار نہیں پر ایہہ وی درست اے پئی ایہناں دونوں صنفاں وچ ڈھیر اختلاف نیں ایہہ وکھو وکھ صنفاں نیں دونوں نوں اک دوجے نال رالایا نہیں جاسکدا۔ پر بہت سارے لوگ مضمون تے کول لیکھ وچ فرق نہیں کر سکدے سگوں دونوں نوں اکو صنف سمجھدے نیں۔ بظاہر کول لیکھ تے مضمون دی ہیئت یا شکل وچ کوئی فرق نہیں دسدا دونوں اک ای صنف جا پدے نیں پر داخلی تے خارجی اعتبار نال ایہناں وچ ایہہ فرق واضح اے۔

- (۱) کول لیکھ وچ داخلیت ہوندی اے جدکہ مضمون وچ خارجیت پائی جاندی اے۔
- (۲) کول لیکھ وچ موضوع دی کوئی قید نہیں معاشرے دے کسے وی مسئلے نوں ایس وچ بیانیا جاسکدا اے۔ جدکہ مضمون دے عنوان تے موضوع اپنے وسیع نہیں ہوندے سگوں فکری تے سنجیدہ ہوندے نیں۔
- (۳) کول لیکھ شخصیت دا اگھڑواں اظہار ہوندا اے لکھاری کدے وی اپنے آپ نوں موضوع توں باہر نہیں لے جاندا۔ سگوں کدھرے نہ کدھرے کول لیکھ وچ لکھاری دی شخصیت دسدی اے جدکہ مضمون خارجی پہلو ویاں تے روشنی پاند اے مضمون وچ سیاست، اصلاحی پہلو، سماجی پہلو تے مذہب سب کچھ شامل نیں۔
- (۴) کول لیکھ ادب برائے ادب جدکہ مضمون ادب برائے حیاتی اے۔ ایس لئی ایہناں دونوں نوں اک سمجھنا غلط اے۔
- (۵) کول لیکھ نوں ہلکے پھلکے ڈھنگ وچ بیان کیتا جاندا اے جدکہ مضمون وچ سنجیدگی دا پہلو نمایاں اے۔
- (۶) مضمون وچ ہر گل بارے دلیلاں دتیاں جاندیاں نیں۔ کول لیکھ وچ دلیلاں دی تھیں عام گل کیتی جاندی اے۔
- (۷) کول لیکھ غیر مکمل ہوندا اے جدکہ مضمون مکمل ہوندا اے۔
- (۸) کول لیکھ لئی خیالاں تے جذباں دا ہونا ات ضروری اے جدکہ مضمون وچ عالمگیر سچائیاں تے حقیقتاں ہوندیاں نیں۔

(۹) کوئل لیکھ وچ طنز تے مزاح دی چاشنی ہوندی اے جد کہ مضمون وچ ایہہ نہیں ہوندی مضمون خشک ہوندا اے۔

(۱۰) کوئل لیکھ قاری نوں تفریح اپڑاند اے جد کہ مضمون قاری نوں بور کر دیندا اے۔

(۱۱) کوئل لیکھ پڑھدیاں قاری ایس وچ ڈب جاند اے اوس نوں اپنے (آلے دوالے) دا ہوش نہیں رہندا مضمون پڑھدیاں قاری چھیتی تھک جاند اے۔

(۱۲) کوئل لیکھ داسجھا کھلا ڈھلا ہوندا اے تے مضمون وچ ہر رکھ رکھادی پابندی ہوندی اے۔

(۱۳) کوئل لیکھ وچ لکھاری دا زاویہ نظر اگھڑواں ہوندا اے جد کہ مضمون وچ اخیر تائیں پتہ نہیں لگدا لکھاری کیہ آکھنا چاہندا اے۔

(۱۴) کوئل لیکھ مختصر ہوندا اے تے مختصر ہونا ایہد اوصاف اے جد کہ مضمون لمبا دی ہوسکدا اے۔

مضمون تے کوئل لیکھ وچ کارڈھیر اختلاف ہون پاروں ایس توں انکار کہ ایہناں دونواں صنفیں وچ کئی وصف رلدے ملدے نیں۔ جیویں کہ ہیئت یا شکل دے لحاظ نال دونواں صنفیں وچ کوئی فرق نہیں دسد اوہ آپوں وچ اک سانجھ رکھدیاں نیں۔ ایہناں دونواں صنفیں وچ جیہڑی دوجی وڈی سانجھ اے اوہ ایہناں دوہناں دا نثری صنف وچ ہونا اے۔ کوئل لیکھ نے فنی طور تے مضمون تے اجیہیاں کئی صنفیں نوں اپنے اندر سمویا ہویا اے تے فکری اعتبار نال ایہدے وچ کئی اوہ مضمون بیان کیے جاندے نیں جہاں دی بالواسطہ سانجھ سماج نال اے۔ مجموعی کچھوں سماج تے فرد دی جوت اک نفسیاتی معاملہ اے تخلیق کار دی حساسیت ایہنوں داغلی تے خارجی دوہاں دھراں تے جوڑے رکھدی اے۔ جے لیکھ کار خارجی سرناویاں نوں ہی مکھ رکھدا اے تے درست نہیں، لکھاری خارجی معاملیاں نوں اپنے معاملے نہ سمجھے تے اوہ کجھ نہیں لکھ سکدا۔ ایہدے انداز بیان وچ سنجیدہ شاعری توں بعد اچانک مزاحیہ شاعری دا سامنے آجانا جہدے وچ حیاتی، انسانی نفسیاتی تے سماجی کوجھاں نوں ہاس رس راہیں پیش کیتا جاند اے، ہسنا انسانی جبلت اے، جبلی لوڑاں ادب وچ وی محسوس ہوندیاں نیں تے اوہناں نوں ٹورن لئی نویاں صنفیں تخلیق ہوندیاں رہندیاں نیں۔ جویں نویں تخلیق، نویں ایجاد، ہمیش پہلاں اوپری جا پدی اے، اختلافی ہو جاندی اے فیر جے اوہدے وچ دم ست ہووے تے اپنی تھان بنالیندی اے، ایسے لئی مضمون دے ہوندیاں انشائیہ/کوئل لیکھ اپنی تھان بنان وچ کامیاب ہو گیا اے، اپنی ہیئت اپنی بتزوی ایس نے آپ ای طے کر

لئی اے۔ ایہہ افسانے وانگ مختصر تے اک پلاٹ تے ٹردا اے پر ایہہ دے کردار دے مزاج افسانے ورگے نہیں ہوندے سگوں اوہناں بارے لیکھک دا مشاہدہ ہوندا اے۔ ایہہ ڈرامے دے مکالمے وانگوں دلچسپ ہوندا اے کیوں جے کدھرے اوہ چاشنی وی ملدی اے، مضمون وانگ اک موضوع پکی پیڈی پکڑ ورگا وی ہوندا اے پر مشاہدے والی گوڑھی نظر دے نال نال لکھاری دے مزاج وچ بیک وقت سنجیدگی تے مزاج دا ہونا ات ضروری اے۔ ایہہ مزاج پان لئی لیکھک دی وسیع نظری تے ذہن دی وشالتا اہم ہوندی اے۔ کول لیکھ اجہی باریک گن رکھن والی صنف اے جیہدے اُتے قلم چکناہر لکھاری دے وس نہیں اپنے دکھاں تے ہسنا اپنے کوجھاں تے مسکرانا تہذیب دے رچاء تے فیرا و ہدے مکن یاں بدلن نوں واچنا تے فیر لکھنا سنجیدہ مزاج نگار دا ہی کم ہوسکدا اے۔

حوالے

- 1- کنول مشتاق، مرتب؛ چونویں انشائیے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 1986ء، ص 11
- 2- پروفیسر فضل الرحمن، اردو انسائیکلو پیڈیا، نئی دہلی: قومی کونسل برائے ترقی اردو، 1996ء، تیسرا ایڈیشن، ص 86-87
- 3- انور جمال، ادبی اصطلاحات، لاہور: نیشنل بک فاؤنڈیشن، س ن، ص 15
- 4- ڈاکٹر انعام الحق جاوید، پنجابی ادب دارالرقاء، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، ص 271
- 5- کنول مشتاق، مرتب؛ چونویں انشائیے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 8 5 - لارنس روڈ 1986ء، ص 16
- 6- کنول مشتاق، مرتب؛ چونویں انشائیے، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ص 16، 17
- 7- کنول مشتاق، مرتب؛ چونویں انشائیے، ص 16، 17
- 8- ڈاکٹر بشیر سیفی، اردو میں انشائیہ نگاری، پنجاب یونیورسٹی لاہور 1980ء، ص 41
- 9- ن صبا، چھ پتا سے، لاہور: سلطانی کمپوزنگ 1995ء، ص 7، 8

- 10- The New Encyclopedia of Bartanica, Micropedia, 15th Editon,
1786, Chicago Press
- 11- کنول مشتاق، مرتب؛ چونویں انشائیے، ص 15
- 12- ڈاکٹر وزیر آغا، اردو ادب میں طنز و مزاح، لاہور: مکتبہ عالیہ 1977ء، تیسرا ایڈیشن، ص 47
- 13- کلیم الدین احمد، اردو ادب میں طنز و ظرافت، نقوش طنز و مزاح نمبر جنوری، فروری 1959ء، ص 49
- 14- ارسطو، مضمون طنز و مزاح نمبر جنوری، فروری 1959ء، ص 35
- 15- Kant: Critique of Iudgment, 2nd Ed. 1914, P.223